«درس دوم»
پایه‌های آوایی ناهمسان

نکات کلیدی

برای شناخت و درک درست موسیقی شعر، لازم است با اوزان شعری بیشتر آشنا باشیم.

سال قبل با اوزان همسان آشنا شدیم:

اوزان همسان از تکرار یکنواخت پایه‌های آوایی حاصل می‌شود. این تکرار یکنواخت دو صورت دارد:

الف) تکرار یکنواخت یک پایهٔ آوایی یا یک رکن در تمام شعر

گُف	تَ	مِی	سُل	طا	نِ	خو	باتِ	رَح	م	کُن	بَر	این	غَ	ریب
–	U	U –	–	–	U	–	–	–	U	–	–	–	U	–*
فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلن		

مصراع بالا از تکرار یک‌نواخت پایهٔ آوایی «فاعلاتن» ساخته‌شده‌است.

* هجای کشیده در پایان مصراع یک هجای بلند محسوب می‌شود.

ب) تکرار متناوب دو پایه یا رکن

کِی	شعِ	رِ	تَ	رَن	گی	زَد	خا	طِر	کِ	حَ	زیـ	با	شد
–	–	U	U	–	–	–	–	–	U	U	–	–	–
مفعول			مفاعیلن				مفعول			مفاعیلن			

مصراع بالا از تکرار متناوب (نوبت به نوبت) «مفعول/ مفاعلین» ساخته‌شده‌است.

تمرین شنیداری شمارهٔ ۱: اکنون به فایل صوتی گوش دهید و از راه شنیداری این تفاوت را بررسی کنید.

اینک با نوع دیگری از وزن شعر آشنا می‌شویم که در آن همهٔ پایه‌های آوایی متفاوت و به عبارت دیگر، **ناهمسان** هستند.

در صورتی که پایه‌های آوایی یک شعر، با تکرار یکسان یا متناوب نباشد، شعر نظم ناهمسان دارد. مانند:

امروز روز شادی و امسال سال گل　　نیکوست حال ما که نکو باد حال گل

اِم	رو	ز	رو	زِ	شا	دِ	یُ	اِم	سا	ل	سا	لِ	گُل
–	–	U	–	U	–	–	U	–	–	U	–	U	–
مفعول			فاعلات				مفاعیل				فاعلن		

وزن شعر بالا از تکرار نامتناوب و غیرتکراری ارکان «مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن» ساخته‌شده‌است. به همین دلیل، آن را «ناهمسان» می‌نامیم.

درس ۵ دسته‌بندی اوزان شعری

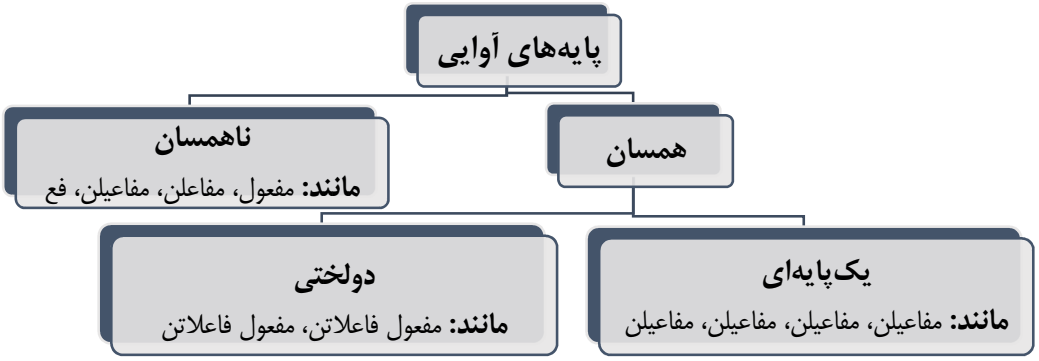

☜ **جدول اوزان همسان و ناهمسان و نمونه‌های آن در پیوست همین کتاب آمده‌است.**

☼در برخی از وزن‌ها این‌گونه نیست که تنها یک روش برای جداکردن پایه‌های آوایی داشته‌باشیم و امکان جدا کردن هجاها به دو صورت متفاوت فراهم است؛ در این‌صورت هر دو شکل جداسازی پذیرفته‌است، امّا فقط یک شکل آن در نام‌گذاری وزن‌های عروضی در نظر گرفته‌می‌شود:

ای ترک جان نکرده و جانانت آرزوست زُنّار نابریده و ایمانت آرزوست

پایه‌های آوایی	اِی	تَر	کِ	جانَ	نَ	کَر	دِ	وُ	جا	نا	نَ	تا	رِ	زوست
	زُن	نا	ر	نا	بُ	ری	دِ	وُ	ای	ما	نَ	تا	رِ	زوست
	–	–	U	–	U	–	U	U	–	–	U	–	U	–*
۱	مفعول			فاعلات				مفاعیل					فاعلن	
۲	مستفعلن			مفاعل				مستفعلن					فعل	

☜ وزن این شعر ناهمسان است. نمونهٔ دیگر:

دل می رود ز دستم صاحبدلان خدا را دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

پایه‌های آوایی	دِل	می	رَ	وَد	زِ	دَس	تَم	صا	حِب	دِ	لانَ	خُ	دا	را
	دَر	دا	کِ	را	زِ	پِن	هانَ	خا	هَد	شُد	آ	شِ	کا	را
	–	–	U	–	U	–	–	–	–	–	–	U	–	–
۱	مفعول				فاعلاتن			مفعول				فاعلاتن		
۲	مستفعلن				فعولن			مستفعلن				فعولن		

☜ وزن این شعر همسانِ دولختی‌ست.

به نمونه‌ای دیگر از گونه‌های مختلف جداسازی پایه‌های آوایی در بیت زیر توجّه کنید:

مقصود من از کعبه و بت‌خانه تویی تو مقصود تویی کعبه و بت‌خانه بهانه

پایه‌های آوایی	مَق	صو	دِ	مَ	نَز	کَع	بِ	وُ	بُت	خا	نِ	تُ	یی	تُ
	مَق	صو	د	تَ	یی	کَع	بِ	وُ	بُت	خا	نِ	بَ	ها	نِ
	–	–	U	U	–	–	U	U	–	–	U	U	–	–*
۱	مفعول				مفاعیل				مفاعیل				فعولن	
۲	مستفعل				مستفعل				مستفعل				فع‌لن	

- در تمام این موارد دسته‌بندی همسان، بر ناهمسان برتری دارد.
- برای درک وزن‌واژهٔ شعر ابتدا هجاهای بیت را **چهارتا**- **چهارتا** یا **سه‌تا**- **سه‌تا** جدا می‌کنیم. در صورتی که این جداسازی به پایه‌های آوایی تکراری برسد، وزن شعر را به دست آورده‌ایم.
- انتخاب بعدی، جداسازی **چهارتایی**- **سه‌تایی** یا **سه‌تایی**-**چهارتایی** است. در این شکل از جداسازی ارکان، به وزن متناوب (دولختی) دست می‌یابیم.
- در صورتی که با هیچ‌یک از راه‌های بالا، به وزن یکسانی در بیت دست پیدا نکنیم، وزن شعر ناهمسان است و باید با بهره‌گیری از درک موسیقایی و قوای شنیداری وخود وزن را استخراج کنیم. درک آهنگ و موسیقی شعر به میزان تربیت هوش موسیقایی و حافظهٔ شنیداری ما بستگی دارد. این هوش و شناخت، با تمرین و دقت به دست می‌آید.

تمرین شنیداری شمارهٔ ۲: اکنون به فایل صوتی گوش کنید و یک بار دیگر وزن‌های بالا و تفاوت‌هایشان را از راه شنیداری نیز بررسی کنید.

فعالیت‌های گروهی و کلاسی

۱) بیت‌های زیر را با دقت و درست بخوانید؛ آن‌ها را به خطّ عروضی بنویسید و سپس مرز هجاها را در هر مصراع مشخص کنید:

الف) مرا در منزل جانان چه امن عیش چون هردم — جرس فریاد می‌دارد که بربندید محمل‌ها
ب) فغان کاین لولیان شوخ شیرین‌کار شهرآشوب — چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را
ج) هرگز نمیرد آن‌که دلش زنده شد به عشق — ثبت است بر جریدهٔ عالم دوام ما
د) تو گر پیش شمشیر مهرآوری — سرت گردد آشفته از داوری
ح) کسی کاو ببیند سرانجام بد — ز کردار بد بازگشتش سزد

۲) هریک از ابیات زیر را با دقت بخوانید، وزن‌واژهٔ آن‌ها را بیابید، سپس مشخص کنید کدام وزن‌ها همسانند و کدام‌ها ناهمسان.

الف) دیده از دیدار خوبان برگرفتن مشکل است — هر که ما را این نصیحت می‌کند، بی‌حاصل است
ب) صبر کن ای دل که صبر، سیرت اهل صفاست — چارهٔ عشق احتمال، شرط محبت وفاست
ج) شب فراق که داند که تا سحر چند است — مگر کسی که به زندان عشق دربند است

۳) از کتاب فارسی خود سه بیت از شعرهای گوناگون انتخاب کنید که دارای وزن‌واژهٔ همسان تک‌پایه‌ای باشد.

۴) هریک از ابیات زیر می‌توانند دو وزن‌واژهٔ مختلف داشته‌باشند؛ آن‌ها را با هر دو وزن، جداگانه هجابندی و پایه‌های آوایی‌شان را مشخص کنید.

الف) یک بار بی‌خبر به گلستان من درآ — چون بوی گل نهفته به این انجمن درآ
ب) سوگند به ذات ایزد پاک — گردش‌ده چرخ‌های افلاک

۵) کدام یک از ابیات زیر وزن دولَختی دارد، آن را مشخص کنید و به دو صورت برای آن وزن بنویسید.

الف) ای خوش از تن کوچ کردن، خانه در جان داشتن — روی مانند پری از خلق پنهان داشتن
ب) ای باد بامدادی، خوش می‌روی به شادی — پیوند روح کردی، پیغام دوست دادی

فعالیت با همراهی هم‌گروهی خود و در مدت‌زمان ۳ دقیقه پنج بیت برای نمونه‌های زیر بیابید:
- دو بیت شعر با پایه‌های آوایی همسان یک‌پایه‌ای (۱۰ امتیاز)